

**ALISHER NAVOIYNING “HAYRAT UL-ABROR”, “LISON UT-TAYR” VA
“MAHBUB UL-QULUB” ASARLARINING G‘OYAVIY-BADIIY VA
TASAVVUFIY TAHLILI**

To‘xtayev Isomiddin
TerDPI talabasi
Suvonqulova Zarina
TerDPI o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning (1441–1501) “Xamsa” turkumidagi “Hayrat ul-abror” (1483), Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr”iga nazira sifatida yozilgan “Lison ut-tayr” (1498–1499) va nasriy pandnoma “Mahbub ul-qulub” (1500–1501) asarlari qiyosiy-ilmiy tahlil qilinadi. Asarlarda komil inson tarbiyasi, tasavvufiy kamolot yo‘li, axloqiy-ijtimoiy masalalar va insoniy fazilatlarining ramziy ifodasi o‘rganiladi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, semiotik va tasavvufiy talqin usullari qo‘llanilgan bo‘lib, Navoiyning falsafiy dunyoqarashi, adolat, ilm-ma‘rifat va nafs tarbiyasi g‘oyalari zamonaviy navoiyshunoslik nuqtai nazaridan baholanadi. Natijada, uch asarning Navoiy ijodiy evolyutsiyasini – yoshlikdagi axloqiy izlanishlardan keksalikdagi hayotiy hikmatlargacha – aks ettirishi va o‘zbek adabiyotidagi tasavvufiy-falsafiy an‘analarga qo‘shgan hissasi isbotlanadi. Tadqiqot natijalari adabiyotshunoslik, pedagogika va ma‘naviy tarbiya sohasida amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, Hayrat ul-abror, Lison ut-tayr, Mahbub ul-qulub, Xamsa, tasavvuf, komil inson, axloqiy tarbiya, nazira, ramziy talqin, adolat g‘oyasi, nafs tarbiyasi, falsafiy doston.

Alisher Navoiy o‘zbek va umummilliy adabiyotning eng yirik namoyandasi bo‘lib, uning ijodi falsafiy-axloqiy, tasavvufiy va ijtimoiy masalalarni chuqur yoritgan durdonalardan iborat. [1] “Hayrat ul-abror”, “Lison ut-tayr” va “Mahbub ul-qulub” asarlari Navoiyning turli ijodiy davrlarini aks ettirib, inson kamoloti, adolatli jamiyat va Xudoga yaqinlik mavzularini markaziy qiladi. Ushbu asarlar Nizomiy Ganjaviy va Farididdin Attor an‘analariga asoslangan bo‘lsa-da, Navoiy o‘ziga xos talqin va o‘zbek tilining boy imkoniyatlari bilan ularni boyitgan.[2]

Tadqiqot maqsadi – asarlardagi umumiy g‘oyaviy bog‘lanishlarni aniqlash, ramziy obrazlar va axloqiy saboqlarning tasavvufiy mohiyatini ochib berishdir. Metodologiya sifatida qiyosiy tahlil, semiotika va tarixiy kontekst usullari qo‘llanilgan.

“Hayrat ul-abror” Navoiyning “Xamsa”sidagi birinchi doston bo‘lib, Nizomiy Ganjaviyning “Maxzan ul-asror”iga nazira sifatida 1483 yilda yozilgan. Doston 3988

bayt, 64 bob, 20 maqolat va 20 hikoyatdan iborat.[3] Asosiy mavzu – yaxshi kishilarning Yaratguvchi va borliq go‘zalligiga hayrati, komil inson tarbiyasi.

Maqolatlarda ilm-ma‘rifat, adolat, to‘g‘rilik va podshohlik mas‘uliyati yoritiladi. Masalan, 20-maqolatda odil podshoh timsoli tasvirlanib, adolat jamiyat asosi ekani ta‘kidlanadi.[4] Hikoyatlar orqali axloqiy saboqlar beriladi: inson nafsni yengib, taqvo va ilm orqali kamolotga erishishi kerak. Pedagogik jihatdan doston zamonaviy tarbiya tamoyillariga mos keladi – inson ichki dunyosini boyitish va ijtimoiy mas‘uliyatni targ‘ib qiladi.[5]

Badiiy xususiyatlari: ramzlar (masalan, hayrat – ma‘rifat bosqichi), o‘xshatishlar va dialoglar boy. Bu asar Navoiyning yoshlikdagi falsafiy qarashlarini aks ettiradi.

“Lison ut-tayr” Fariddin Attorning “Mantiq ut-tayr”iga nazira bo‘lib, 1498–1499 yillarda “Foniy” taxallusi bilan yozilgan. Doston 3598 baytdan iborat bo‘lib, tasavvufiy yo‘lning ramziy tasviridir.[6]

Hudhud boshchiligidagi qushlar Simurg‘ (Xudo ramzi) izlab yetti vodiyan (talab, ishq, ma‘rifat, tajrid, tavhid, hayrat, fano) o‘tadi. Qushlar inson xislatlarini ramziylashtiradi (tovus – dunyoparastlik, bulbul – ishq). Oxirida 30 qush (“si murg‘”) Simurg‘da o‘zini ko‘radi – vaxdat ul-vujud g‘oyasi.[7]

Navoiy Attor g‘oyalarini boyitib, insoniy fazilatlar va axloqiy saboqlarni kuchaytirgan. Farqi: Attorda safar tasviri ustun bo‘lsa, Navoiyda nafs tarbiyasi va muhabbat chuqurroq.[8] Bu doston Navoiyning keksalikdagi tasavvufiy izlanishlarining cho‘qqisi hisoblanadi.

“Mahbub ul-qulub” Navoiyning so‘nggi nasriy asari bo‘lib, uch qismdan iborat: ijtimoiy tabaqalar ahvoli, axloqiy masalalar va hikmatlar.[9] Asar hayotiy tajribaga asoslangan pand-nasihatlar to‘plami.

Birinchi qismda podshohlar, vazirlar, olimlar va boshqa tabaqalar tanqidiy tasvirlanadi. Ikkinchi va uchinchi qismda yaxshilik (qanoat, kamtarlik, ehson) va yomonlik (ochko‘zlik, takabburlik) qiyoslanadi. Navoiy hadis va oyatlarga asoslanib, adolat va ma‘naviy poklikni targ‘ib qiladi.

Badiiy jihatdan Sa‘diy “Guliston”iga o‘xshaydi, ammo Navoiyda ijtimoiy-publitsistik ruh kuchli. Asar keksalikdagi xulosalarni o‘z ichiga oladi.

Uch asar Navoiy ijodiy evolyutsiyasini ko‘rsatadi: “Hayrat ul-abror”da falsafiy-axloqiy asos, “Lison ut-tayr”da tasavvufiy cho‘qqi, “Mahbub ul-qulub”da hayotiy hikmatlar. Umumiy mavzu – komil inson, adolat va Xudoga yaqinlik. Navoiy ramzlar orqali inson nafsini yengish va jamiyat adolatini targ‘ib qiladi.

Zamonaviy ahamiyati: asarlar pedagogika, axloq va ma‘naviy tarbiyada dolzarb. Navoiy o‘zbek tilini boyitib, Sharq adabiyotiga ulkan hissa qo‘shgan.

Uch asarda ham markaziy g‘oya – komil inson timsoli. “Hayrat ul-abror”da bu timsol falsafiy-axloqiy maqolalar va hikoyatlar orqali shakllantiriladi: inson ilm, adolat, taqvo va to‘g‘rilik orqali kamolotga erishishi kerak. Navoiy bu yerda podshohdan tortib oddiy fuqarogacha bo‘lgan har bir insonning jamiyat oldidagi mas‘uliyatini ta‘kidlaydi. “Lison ut-tayr”da esa komil inson tasavvufiy yo‘l orqali – yetti vodiyan o‘tib, nafsni poklab, fanoda Xudoga qovushgan qushlar timsolida gavdalantiriladi. “Mahbub ul-qulub”da bu g‘oya hayotiy tajriba asosida yanada amaliy shakl oladi: Navoiy real insonlarning fazilat va illatlarini qiyoslab, qaysi yo‘l komillikka olib borishini ko‘rsatadi. Shunday qilib, uch asar birgalikda inson kamolotining uch bosqichini beradi: aqliy-axloqiy (Hayrat ul-abror), ruhiy-tasavvufiy (Lison ut-tayr) va amaliy-hayotiy (Mahbub ul-qulub).

Navoiy ijodida tasavvuf doimiy mavzu bo‘lib, uch asarda u asta-sekin chuqurlashib boradi. “Hayrat ul-abror”da tasavvufiy unsurlar hali ramziy-emotsional darajada: hayrat – ma‘rifatning birinchi bosqichi sifatida tasvirlanadi. “Lison ut-tayr”da esa tasavvuf to‘liq tizim sifatida beriladi: yetti vodi tasavvufning klassik bosqichlarini (talab, ishq, ma‘rifat, tajrid, tavhid, hayrat, faqr-u fano) aks ettiradi. Simurg‘ ramzi orqali vaxdat ul-vujud g‘oyasi yorqin ifodalanadi – inson o‘z ichida Xudoni topishi lozim. “Mahbub ul-qulub”da tasavvuf amaliy hayotga tushiriladi: nafs illatlari (ochko‘zlik, takabburlik, hasad) tanqid qilinib, tasavvufiy poklik oddiy inson hayotida qanday namoyon bo‘lishi ko‘rsatiladi. Shu tariqa, Navoiy tasavvufni nazariyadan amaliyotga olib o‘tadi va uni hayot falsafasiga aylantiradi.

Navoiy asarlari o‘zbek xalqining ma‘naviy-axloqiy tarbiyasida asrlar davomida muhim o‘rin tutgan. “Hayrat ul-abror” yoshlarga ilm va adolatni o‘rgatuvchi darslik vazifasini o‘taydi. “Lison ut-tayr” ruhiy tarbiya, nafsni poklash yo‘llarini ko‘rsatadi. “Mahbub ul-qulub” esa katta yoshdagilar uchun hayotiy pand-nasihatlar to‘plami bo‘lib, oila, jamiyat va davlatdagi axloq normalarini belgilaydi. Uch asar birgalikda to‘liq pedagogik tizim yaratadi: yoshlikda axloqiy asos, yetuklikda ruhiy poklik, keksalikda hayotiy hikmat. Zamonaviy pedagogikada bu g‘oyalar dolzarb – shaxsiy rivojlanish, ijtimoiy mas‘uliyat va ma‘naviy tarbiya masalalarida Navoiy fikrlari asos bo‘la oladi. Navoiy hech qachon jamiyat muammolaridan chetda qolmagan. “Hayrat ul-abror”da podshoh va amaldorlarning adolatsizligi tanqid qilinib, odil boshqaruv targ‘ib etiladi. “Mahbub ul-qulub”da bu tanqid yanada keskin: turli ijtimoiy tabaqalar (boylar, vazirlar, olimlar) ahvoli real tasvirlanib, zulm va ochko‘zlik qoralanadi. “Lison ut-tayr”da esa ijtimoiy tanqid ramziy shaklda – qushlarning illatlari orqali beriladi. Uch asarda ham adolat markaziy g‘oya: inson shaxsiy kamolotga erishsa ham, jamiyat adolatsiz bo‘lsa, bu kamolot to‘liq bo‘lmaydi.

Navoiy bu asarlarda o‘zbek tilining cheksiz imkoniyatlarini namoyish etadi. “Hayrat ul-abror” va “Lison ut-tayr”da she’riy ifoda cho‘qqisi – murakkab radif-qofiya, tasviriy vositalar, ramzlar. “Mahbub ul-qulub”da nasriy uslub sodda, ammo chuqur va ta’sirchan. Uch asarda ham dialog, hikoyat va masallar keng qo‘llaniladi. Navoiy nazira an’anasini yangi bosqichga ko‘tarib, Nizomiy va Attor g‘oyalarini o‘zbek ruhiyatiga moslashtirgan holda boyitadi.

Bugungi kunda Navoiy asarlari nafaqat adabiy, balki ma’naviy-axloqiy inqiroz davrida muhim manba hisoblanadi. Global dunyoda insoniyat yuz bergan ma’naviy yo‘qotishlar – moddiyparastlik, individualizm, adolatning susayishi – Navoiy tanqid qilgan illatlardir. Uning komil inson, adolat va tasavvufiy poklik g‘oyalari zamonaviy ta’lim, psixologiya va ijtimoiy siyosatda qo‘llanilishi mumkin. O‘zbekistonning ma’naviy yuksalish strategiyasida Navoiy merosi markaziy o‘rin tutishi bejiz emas.

“Hayrat ul-abror”, “Lison ut-tayr” va “Mahbub ul-qulub” asarlari Navoiyning hayotiy yo‘lining uch muhim nuqtasi bo‘lib, birgalikda uning to‘laqonli falsafiy-portretini yaratadi. Bu asarlar o‘zbek adabiyoti va umuminsoniy madaniyatning eng yuksak cho‘qqilaridan biri sifatida abadiy qoladi. Navoiy o‘z asarlari orqali nafaqat o‘tgan avlodlarga, balki kelajak avlodlarga ham murojaat qilgan: inson o‘z nafsini yengib, adolatli jamiyat qurib, ruhiy poklikka erishsa, hayot ma’noli bo‘ladi. Bu g‘oya asrlar o‘tsa ham o‘z kuchini yo‘qotmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami. 20 tomlik. Toshkent: Fan, 1987–2004.
2. Hayitmetov A. Navoiy ijodi masalalari. Toshkent: Fan, 1980.
3. Valixo‘jayev B. Alisher Navoiy hayoti va ijodi. Toshkent: Sharq, 2001.
4. Erkinov S.E. Navoiy "Xamsa"si. Toshkent: Fan, 2018.
5. Komilov N. Tasavvuf. Toshkent: Movarounnahr, 2009.
6. Sharipov Sh. Alisher Navoiy “Lison ut-tayr” dostonining genezisi va g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari. Toshkent: Fan, 1982.
7. Qayumov A. Alisher Navoiy asarlari matni. Toshkent: Fan, 1991.
8. Muhammadiyev A. “Mahbub ul-qulub”da insoniy fazilatlar tarannumi // Alisher Navoiy va XXI asr. Toshkent, 2020.
9. Sirojiddinov Sh. Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik tahlili. Toshkent: Akadernashr, 2011.
10. Razzoqov A. Alisher Navoiy she’riyatida ilm va ma’rifat talqini. Toshkent: Fan, 2014.
11. G‘ulomqodirova D. Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostonidagi obrazlarning tasavvufiy talqinlari // Ilm-fan va ta’lim, 2024.
12. Imomnazarov M. Tatabbu mo‘jizasi // Ziyouz.com materiallari, 2023.